

Шкільний аналіз образів-персонажів у зв'язках із хронотопною структурою літературного твору

Юрій Бондаренко,

доктор педагогічних наук,

професор Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

У статті сформульовано систему знань і вмінь та окреслено методичне забезпечення процесу вивчення образів-персонажів у зв'язках із хронотопною структурою тексту. Це дозволяє формувати в учнів уявлення про літературний твір як художню цілісність та взаємопов'язаність його елементів.

Ключові слова: образ-персонаж, хронотоп, цілісність, дискретність, контекст, концепція.

Хронотопна структура – одна із універсальних складових літературного твору. Жоден текст не може існувати без неї, оскільки вона лежить в основі художньої картини світу та унаочнює концептуальний погляд автора на світ.

Як зазначав М. Бахтін, «хронотоп як формально-змістова категорія визначає (значною мірою) і образ людини в літературі» [1, с.122]. Отже, будь-який персонаж завжди хронотопічний, тобто зумовлений часовими та просторовими параметрами зображеного. Більше того, існує «суттєва одиниця літературного часу-простору – хронотоп героя» [2, с.21]. Із її допомогою письменник встановлює межі функціонування образів-персонажів, тобто ті рамки, у яких літературні герої проходять своє внутрішнє звернення. При цьому зображені час і простір не можуть бути пасивними елементами, тільки фоном, вони виступають активними учасниками характеротворення. Це дозволяє виробити окремий методичний спосіб аналізу, в основу якого покладено дослідження особливостей взаємодії персонажів із хронотопом та розкриття їхніх рис у такий спосіб. Застосування окресленого підходу в методиці навчання літератури до сьогодні майже не розглядалося. Заслугує на увагу публікація Б. Бігуна [2], проте й у ній не подано розв'язання означеної проблеми. Тому залишається простір для здійснення наукового пошуку. Для початку встановлюємо навчальну мету.

Учні повинні знати:

- елементи хронотопу, які виступають носіями художньої інформації про образ-персонаж;
- характер пов'язаності героя з часопросторовими структурами тексту, їх взаємодію;
- роль різних елементів хронотопу в змалюванні образу, у розкритті його внутрішніх станів та життєвої долі;
- спрямованість хронотопної структури і образів-персонажів як її частини на реалізацію художньої концепції тексту.

Учні повинні вміти:

- встановлювати в тексті ті елементи хронотопу, які задіяні письменником у змалюванні персонажів, визначати їх образотворчу роль;
- розкривати внутрішні якості героя, особливості його життя і долі, зображені з допомогою хронотопних елементів;

- узагальнювати психологічний портрет персонажа з урахуванням його хронотопного позиціонування;
- визначати концептуальну роль образів-персонажів та інших елементів художнього хронотопу.

Загальний алгоритм роботи бачимо такий:

1. Дати максимально вичерпну оцінку зображеному хронотопу.
2. Проаналізувати образ-персонаж у його контексті, виявити роль часу і простору в змалюванні героя.
3. Здійснити узагальнену концептуальну оцінку літературного твору, базуючись на усвідомленні пов'язаності образів-персонажів з іншими елементами хронотопу.

Здебільшого зазначений вид аналізу персонажів – це робота для старшокласників. Проте його елементи можуть бути застосовані і в основній школі, програма якої включає, наприклад, багато текстів із комплексним зображенням людини і природи. Працюючи з учнями 5–8 класів, важливо не зупинятися тільки на образах-персонажах, але й знаходити час для аналізу позасюжетних елементів, формуючи в такий спосіб уявлення школярів про багатовимірність художньої картини світу літературного джерела. Якщо в основній школі розвинути уміння здійснювати спостереження за елементами хронотопу, це допоможе підвести учнів 9–11 класів до більш глибокого осмислення ролі просторово-часових реалій у зображенні літературних героїв.

Оскільки хронотоп включає дві окремі взаємопов'язані одиниці – час і простір, – з'являються і відповідні теми дослідження: «персонаж у контексті часу» і «персонаж у контексті простору», – які міцно між собою взаємопов'язані. В епічних творах, що вивчаються в школі, мова зазвичай іде про художньо-історичний час, в якому перебувають персонажі. Однак важливими з погляду осмислення образу можуть бути й такі характеристики часу, які вказують на вік героя, пори року, перебіг дня тощо. Наприклад, час дитинства і відповідно дитячий погляд на світ малого Сашка в кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна».

Здійснюючи аналіз, необхідно враховувати характер взаємодії персонажа і хронотопу. Доцільно взяти до уваги такі її варіанти: хронотоп суголосний переживанням змалюваної персони, допомагає їх художньо

унаочнити або й виступає співучасником персонажа; хронотоп провокує героя на певні типи реакції (внутрішньої або зовнішньої дії); дійова особа намагається вплинути на хронотоп, змінити його і в такий спосіб виявляє себе.

Починаючи роботу, учитель та учні повинні визначити межі хронотопу, наявного в тексті, його часові та просторові параметри. При цьому необхідно мати на увазі, що хронотоп може відображати природно-циклічні реалії (пейзажі у поєднанні з хронологічно не датованим часом (день, доба, неозначений період)), місця, створені в результаті людської діяльності (інтер'єри приміщень, міські/сільські реалії), історично визначені (хронологічно датовані, географічно конкретизовані) часопросторові аспекти, комбіновані із названих варіанти. Відповідь на питання, чому письменник розташовує персонажа в такому хронотопному вимірі, сама по собі цікава, оскільки дає можливість з'ясувати значну частину інформації, важливої для осмислення образу, його концептуального навантаження. Так, героїня повісті С. Васильченка «Талант» Тетяна живе і діє в межах українського села початку ХХ століття. Школярі дають загальну оцінку цьому хронотопу, виходячи з авторських характеристик: глухе, малоосвічене, з низьким рівнем культури, тут не можна по-справжньому проявити талант, але люди в селі добрі і співчутливі, вони намагаються вивчити своїх дітей, з розумінням ставляться до проблем молоді дівчини. Стає зрозуміло: такий хронотоп необхідний автору, щоб створити ситуацію безвиході для обдарованої героїні твору, поставити її в умови терзань і пошуків.

Отже, пропонуємо розпочинати аналіз із загального осягнення хронотопу (якщо він має одновимірний, неперервний характер) та осмислення його ролі в змалюванні персонажа. «Щоб сприйняття художнього твору було концептуальним, перед уявним зором учителя, а в кінцевому підсумку і перед школярами твір повинен виступити як цілісна єдність... Тільки в такому випадку – у співвідношенні з цілим – набуває смислу аналіз епізодів, окремих сторінок і навіть художніх деталей» [3, с.72].

Учні проводять ретельну дослідницьку роботу: вони з'ясовують усю хронотопну інформацію, необхідну для оцінки персонажа. До уваги беруться не тільки статичні об'єкти, але й динамічна складова: суспільні чи природні процеси, події, що відбуваються в межах зображеного, дійові особи та їх поведінка тощо.

Установіть, який часовий період зображено у творі? (за можливістю)

Як саме це позначається на подіях, у яких бере участь персонаж, а як на його характері та поведінці?

Назвіть просторові особливості зображеного. Як вони допомагають змалювати героя?

Чим більше школярі відкривають для себе авторських означень хронотопу в цілому, тим ґрунтовнішим буде їхнє розуміння генези внутрішніх якостей та зовнішніх проявів персонажа.

Окремий момент роботи – встановити на уроці характер зв'язку героя з тим середовищем, у якому він перебуває. Це може бути конфлікт чи гармонія. Необхідно розкрити, у чому вони полягають. Звідси виводимо основні лінії внутрішніх та зовнішніх проявів персонажа.

Чому головний герой новели «Я (Романтика») Миколи Хвильового діє в умовах збуреного революцією містечка? Що це дає для розкриття його характеру?

Назвіть найбільш яскраві моменти, що ілюструють існування волинського села першої половини ХХ століття в романі У.Самчука «Марія». Як саме зображені обставини впливають на життя і характери дійових осіб твору?

Якщо в тексті є прямі оцінки часопросторових реалій персонажем чи автором, як у кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна», це стає окремим предметом розгляду. У таких випадках зроблені судження дають можливість розкрити філософський погляд на світ, ціннісні орієнтації, морально-етичні норми.

У чому полягає погляд малого Сашка і автора-оповідача на придеснянський край, його природу?

Знайдіть у кіноповісті О. Довженка «Зачарована Десна» і зачитайте відповідні фрагменти, прокоментуйте їх.

Після цього вчитель та учні переходять до детального аналізу зв'язку персонажа із локальними частинами, що входять у загальну часопросторову картину літературного твору. Робота відбувається за тією ж схемою, але з проекцією на менші об'єкти. Хронотоп села в повісті С.Васильченка «Талант» «зітканий» із декількох складових, що допомагають змалювати образ дівчини Тетяни: школа, саморобна сцена в клуні, церква, хата Тетяни, поле, ставок, подвір'я біля будинку священика. Не з усіма з них треба проводити детальну роботу. Обираються лише ті, які мають дійсно важливе значення у змалюванні образу. Далі відбувається розмова по суті:

Назвіть основні моменти в житті Тетяни, пов'язані зі школою. Розкрийте їх зміст. Зачитайте відповідні фрагменти тексту.

Як саме дівчина виявляє себе в цьому хронотопі?

Яку роль виконує образ школи для характеристики героїні?

Що значить для Тетяни саморобна сцена в клуні?

Які мрії сповнюють дівчину під впливом перших театральних спроб та високих оцінок її таланту з боку глядачів?

Також є доречним і переведення дослідження на словесний мікрорівень хронотопу. У цьому випадку встановлюється образотворча роль часопросторових деталей. Наприклад, принципової важливості для характеристики Тетяни набуває аналіз хронотопу церкви, у якому розгортаються фатальні для героїні події і разом з тим розкривається її характер та унаочнюється талант.

Розкажіть про події в церкві, які призвели в результаті до смерті героїні.

Знайдіть у тексті такі хронотопні деталі, як «церковний верх», «ветхі церковні стіни», «кам'яні лики святих», «вікна», «двері», «сухе дерево», «стара позолота», «вітар», «крилос», «пюпітр».

Зачитайте художні фрагменти, у контексті яких вони використані.

Поясніть значення кожної з цих деталей у змалюванні внутрішніх якостей Тетяни, її обдаровання.

Чому, на ваш погляд, фатальний конфлікт між дівчиною та священиком С. Васильченка зображує саме в церкві?

Ідучи по лінії ускладнення, учням можна давати завдання самим визначити ті елементи хронотопу, які

беруть участь у зображенні літературного героя. Причому це стосується як крупних часопросторових утворень, так і хронотопних мікрообразів – окремих деталей.

Проте існує ще й концептуальний рівень взаємодії героїв і хронотопу. Письменник завжди намагається створити такі час і простір, які вибудовані на засадах певного типу культури, світогляду, художнього методу. І персонаж виконує запрограмовану роль у реалізації концептуальної моделі світу. С. Васильченко, будучи письменником-народником, створює людські типажі, які відповідають народницькому розумінню дійсності. Головні герої повісті «Талант» – інтелігенти, які служать простим людям і самі мріють піднятися до вершин освіти. Поруч – образи селян та їх класових антагоністів – панів, священика. Тому, розглядаючи твір у 10 класі, словесник повинен сформулювати в учнів уявлення про персонажі, характерних для народницької літератури, і хронотоп, вибудований за канонами цього дискурсу, продемонструвати ідейну відповідність дійових осіб світоглядному типу часопростору.

Звичайно, школярам найлегше працювати із персонажами, орієнтуючись на їх художньо-історичні ознаки і місце в авторській моделі історичної дійсності. Проте існують більш складні підходи. Вони полягають у застосуванні наукової інформації з теорії хронотопу.

Так, М. Бахтін виділив декілька типів художнього часопростору: авантюрний, авантюрно-побутовий, біографічний, історично інверсований, лицарський, блазнювання, раблезіанський, ідилічний.

У рамках **авантюрного** хронотопу, виробленого ще в античній літературі, сформувалися такі обов'язкові для розкриття персонажа моменти: відчуженість людини від світу, асоціальність, самотність, пасивність, безініціативність, незмінність характеру, втручання ірраціональних (вищих) сил в долю героя, значна роль випадку, хронотоп дороги, перешкоди і їх долання, випробування, ситуація вибору, несподівана зустріч, любовна пристрасть, розлука, пошуки один одного, знаходження, весілля, шлюб, святкування, закулісні дії, викрадення, незгода батьків, втеча, мандрування, порятунок, жертва, війна, битва, полон, рабство, перевдягання, несправедливе звинувачення, несправжня смерть, спокушання, злочин, судовий процес, зустріч із друзями чи ворогами, гадання, передбачення, віщі сні, передчуття, коливання, важливе рішення, впізнання, невпізнання, втрата, невідомість, зваблювання.

Усе це зображується на широкому географічному фоні з детальними описами місць дії та включенням роздумів на філософські теми. Герої майже не зазнають фізичних, вікових та психологічних змін.

Поруч з авантюрним хронотопом М. Бахтін ставить **авантюрно-побутовий**. Його ключові елементи: метаморфоза (переродження) героя, кризові та переломні моменти в його житті, акцент на винятковому, незвичайному, гра випадку, тема вини, помилка, легковажність, спокута, пізніше очищення, позитивне переродження, повчальність, зображення побуту та процесу його вивчення, самотність, ізолюваність героя, його неелітарність (авантюрист, слуга, повія), закріплена за ним роль третього (погляд збоку на життя інших).

Ще один часопростір – **біографічний**. Тут наявні: розгорнутий життєвий шлях героя, його членування на періоди, рубрикація (тематизація) життя, автобіографічність, діяльність людини, її справи і починання, самопізнання, пізнання істини, випробування, публічність, єдність приватного та соціального, взаємодія з навколишнім світом (природним та людським оточенням), чуттєвість, одухотвореність, обдарованість, спрямованість на зовнішні прояви, образ лідера, видатної особистості, орієнтація на ідеальне в людині, тема смерті, смертності, завершеності життєвого шляху.

Історична інверсія (виключно позитивне зображення минулого як орієнтиру для сучасного та майбутнього): схильність образу людини до розвитку, ідеалізація, героїзація, гіперболізація властивостей людини минулого, мізерність сучасника, протиставлення цих двох типів персонажів за схемою «ідеальне – неідеальне».

Лицарський хронотоп: чудесний світ – чудесний герой, зустріч з фантастичним (феями, чарівниками і т. д.), індивідуалізація, безкорисливий авантюризм, пригоди, подвиги, слава, історизм (життя на тлі епохи), зв'язок з вищим сенсом світу.

Хронотоп **блазня**: блазнювання, кривляння, юродивість, дивакуватість, маскування, інакомовність, форма нерозуміння, іронічний погляд на життя, спрямованість героя на соціальну критику (викриття суспільних вад), його прив'язаність до рідного краю, народної стихії, сміхової культури.

Раблезіанський (від прізвища французького письменника Франсуа Рабле) хронотоп: людське тіло – мірило світу, центр художньої картини, фізіологія тіла (їжа та її перетравлювання, пиття, п'янство, статеві стосунки, випорожнення), культ людського життя, його вищість над смертю, пріоритет земного історичного розвитку над теоцентричним підходом до розуміння світу.

Ідилічний хронотоп: зв'язок людини з природою, своєю батьківщиною, герої – представники села, простого народу, любовна та сімейна проблематика, локалізованість подій в одному місці, руйнування ідилії.

Узагальнюючи свої роздуми про хронотопну структуру тексту, М. Бахтін підкреслює: час і простір в літературному творі завжди утворюють ціннісно зорієнтовану єдність (рамку), підпорядковану авторському задуму; вони антропоцентричні за своєю суттю, оскільки є точкою перетину життів і доль образів-персонажів, а також засобом вираження людських роздумів та емоційних станів; хронотоп твору служить образній конкретизації, зазнає внутрішнього структурування – поділу на менші часопросторові утворення, може розширюватися і звужуватися; його творцем є автор, який визначає зміст та форму хронотопу.

На наш погляд, в умовах викладання літератури подані теоретичні узагальнення не варто використовувати буквально, тобто намагатися виявити всі означені складові у творенні героя. У процесі аналізу словесник та учні вибирають лише ті моменти, які є продуктивні в осягненні конкретних образів-персонажів. Крім того, необхідно враховувати, що в межах художнього тексту може відбуватися зрощення особливостей різних хронотопів, а це впливає на характер зображення літературних героїв. Методичне застосування теоретичних

знань, вироблених М. Бахтіним, полягає у створенні плану-схеми опрацювання персонажів у зв'язках із хронотопною структурою. Це дає можливість здійснювати комплексний аналіз, адже «художні особливості твору – це не тільки поетична лексика та синтаксис, але й уся композиційно-образна структура, всі прийоми побудови ситуацій, зображення подій, творення характерів» [4, с. 94].

Так, у акварелі М. Коцюбинського «На камені» доцільно виділити елементи ідилічного хронотопу. Причому ідилія (щасливе життя в гармонії з природою, сімейна згода, безтурботність) існує у двох протиставлених аспектах: для Фатьми й Алі, з одного боку, і для чоловічої частини татарського селища – з іншого, вона має різний зміст, чим і зумовлено конфлікт інтересів. Найвищою цінністю Фатма та Алі вважають любов, щастя, свободу. Мешканці селища вбачають її в дотриманні мусульманських законів, згідно з якими жінка повністю підвладна своєму чоловікові. Конфлікт набуває феміністичного забарвлення, що є актуальним для літератури модернізму, важливою темою якої було звільнення жінки. Одні й ті ж хронотопні реалії (як суто людського, так і природного середовища) сприймаються по-різному героями із протиставлених у творі груп.

Виходячи з цього, вивчення образів-персонажів набуває своєї специфіки. Пропонуємо здійснити їх аналіз за двома ідилічно організованими хронотопними лініями, вибудованими М. Коцюбинським, а потім узагальнити результати роботи.

Ідилічний хронотоп Фатьми та Алі,

його руйнування та символічне відновлення

Ідилічні спогади Фатьми про вільне і радісне життя до одруження серед рідних гір, добрих і веселих людей.

Руйнування ідилії: історія виходу дівчини заміж (продаж батьком) за нелюба Мемета, потрапляння в чуже і непривітне середовище, негативне ставлення Фатьми до людського та природного оточення.

Зустріч Фатьми та Алі, виконання хлопцем пісні – «оживлення» для жінки навколишнього простору, поява надії на відновлення щастя.

Утеча – намагання змінити життя на краще.

Сцена смерті Фатьми: безвихідь гірського закутка, внутрішні переживання героїні, спричинені конфліктом між ідилічними спогадами про щасливу молодість та нестерпними реаліями періоду заміжжя.

Мужність Алі в останню хвилину життя, зіставлення образу хлопця з молодим орлом та вовком.

Символічне відновлення ідилії: уявна зустріч закоханих після смерті («Алі плив назустріч Фатьми»).

Ідилічний хронотоп татарського селища, його руйнування та відновлення

Ідилічний пейзаж на початку твору як знак умирення в татарському селищі.

Юрій Бондаренко. Школьний аналіз образів-персонажів в зв'язі з хронотопною структурою літературного произведения

В статтю сформульована система знань і умінь і начерчено методичне забезпечення процесу вивчення образів-персонажів в зв'язі з хронотопною структурою тексту. Це дозволяє формувати в учнів передставлення про літературне произведение як о художественной целостности и взаимосвязанности его элементов.

Ключевые слова: образ-персонаж, хронотоп, целостность, дискретность, контекст, концепция.

The article formulates the system of knowledge and skills as well as outlines the methodological provision of the process of studying character images in connection with chronotope structure of a literary text. This allows forming pupils' understanding of a literary text as a whole with interconnected elements.

Key words: character image, chronotope, integrity, discreteness, context, conception.

Шторм на морі – провісник «бурі» в людському середовищі, пробитий човен – символ смерті.

Руйнування ідилії в татарському селищі: утеча Фатьми та Алі.

Закони мусульманського середовища: домінування чоловіка над жінкою, перебування подружнього життя під пильним наглядом суспільства (загальна гостра реакція на втечу Фатьми та Алі, єдність татар, які за інших обставин могли ворогувати між собою, у прагненні відплати); розкриття характерів Мемета, Нурули та інших учасників погоні під час збурення в татарському селищі, ловитви утікачів та розправи над ними.

Відновлення ідилії: смерть закоханих, символічне відправлення тіла Алі в море, ідилічний настрій природи.

Узагальнення вивченого

Зіставлення ідилічних пріоритетів двох груп персонажів, установлення різниці між ними.

Колективний висновок про те, яким чином організовано та протиставлено два ідилічні хронотопи, у чому полягає їх єдність із погляду вираження ідейного задуму твору, яка роль образів-персонажів у реалізації феміністичної концепції.

Поданий план опрацювання засвідчує: якісне осмислення будь-якого художнього елемента, у тому числі й образів-персонажів, можливе лише за умови врахування цілісності літературного твору як семіотичної системи, що виникає на засадах єдності змісту та засобів їх вираження. Адже «семіозис, чи семіосфера, утворюють певний організований простір знаків, у якому завжди присутня можливість зберегти й одночасно нарощувати значення» [5, с. 90]. Тому хронотопний аналіз дозволяє надати учням можливість розкрити специфіку образів-персонажів, виходячи із пов'язаності з іншими художніми компонентами та їх спільної спрямованості на досягнення концептуальної завершеності цілого, яким є літературний твір.

Література

1. Бахтин М. Формы времени и хронотопа в романе // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи. – М.: Худ. лит., 1986. – С.121–290.
2. Бегун Б.Я. Хронотопический анализ литературного произведения // Русский язык и литература в средних учебных заведениях Украины. – 1991. – № 11. – С.18–22.
3. Беленький Г.И. Приобщение к искусству слова: (Раздумья о преподавании лит. в шк.). – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
4. Бугайко Т.Ф., Бугайко Ф.Ф. Майстерність учителя-словесника, – К.: Радянська школа, 1963. – 188 с.
5. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. – Львів: Літопис, 2004. – 352 с.